

Книш Інна Василівна

*доктор філософських наук, професор кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
ВНЗ «Національна академія управління»*

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ДЕТЕРМІНАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ АКСІОЛОГІЇ

Останнім часом у світі відбувається катастрофічна втрата духовних цінностей у суспільстві. Люди втратили повагу та шану до життя та смерті. Тому вважаємо за необхідне розглянути соціально-філософські детермінанти сучасної української аксіології.

При цьому, як слушно зауважує соціолог Євген Головаха, у 1970-х роках у країнах Європи переважали матеріалісти (за домінантними цінностями), але через тридцять років усе стало навпаки. В Україні нині переважають матеріалісти. Якщо така тенденція буде триматися, за прогнозами Євгена Головахи, то через 30–40 років Україна зможе стати постматеріалістичним суспільством [3].

Протилежної думки дотримуються дослідники Вікторія Бриндза та Руслан Савчинський. Спираючись на результати досліджень SOCIS у (2015 р.), вони визначили, що **рівень культурного середовища українського суспільства можна схарактеризувати як виживання [1]**. Тобто в суспільстві домінують цінності, пов'язані з базовими потребами (фізичне існування, тілесний та психологічний комфорт, фізична та соціальна захищеність), а основним визначником дій і ставлень є безпека, пов'язана з задоволенням базових потреб. Розглянемо за допомогою таблиці 1, як це виявляється з біхевіористичних (від англ. *behavior* – поведінка) позицій людей.

Соціальні процеси: наслідки та дії
(за Вікторією Бриндзою та Русланом Савчинським [1]).

Ознака	Наслідки та дії
Брак безпеки	Пошук альтернативних джерел
Високий поріг соціальної терплячості	Комулювання ефекту «сніжного кому», після якого відбувається закономірний «вибух» (реальні, протестні дії)
Нормування стандартів життя	Соціальні роздратування
Стресовий та деморалізований стан	Ментальне виснаження та високий рівень адаптабельності й пристосування
Замість орієнтації на солідарність	Ізоляціонізм та егоїзм
Соціальні взаємодії	Обмежуються ближнім соціальним оточенням, а взаємодія з незнайомими розглядається як потенційна загроза, при цьому логіка соціальних взаємодій спрямована на утилітарні (від фр. <i>utilitaire</i> , від лат. <i>utilitas</i> – користь, вигода) потреби та боротьбу за певні блага
Соціальна безпорадність	Неготовність приймати відповідальність на себе, страх та дискомфорт від необхідності самостійного прийняття рішення, орієнтація на опіку як винагороду за слухняність та культивування поведінки, заснованої на ієрархії «старший – молодший» у сім'ї, освіті, професійному середовищі
Негативний патерналізм (від лат. <i>pater</i> – батько) – прояв соціальної залежності від тих, хто має владу	Мірилом лояльності стає отримання від них соціальної опіки, допомоги та готових благ
Консерватизм (від лат. <i>conservo</i> – зберігаю) – правильним вважається те, що було в минулому	Зміни та інновації сприймаються з пересторогою, як потенційне джерело небезпеки
Короткий горизонт планування та орієнтація на тактичні проблеми, пов'язані з соціальною безпекою	Майбутнє сприймається як невідомість, яку вона (людина) змінити не може
Партикуляризм – уявлення про те, що персональні соціальні відносини є важливішими за дотримання формальних правил	Справедливість – це коли вигідно мені, а не враховано інтереси різних стейкхолдерів (від англ. <i>stakeholders</i> – зацікавлені сторони / особи)

Мир, свобода, демократія, верховенство закону, рівність, толерантність, права людини, солідарність – ці духовні цінності були виявлено й підтверджено опитуванням європейців у межах міжнародної

програми регулярних опитувань громадської думки «Євробарометр» [2] на замовлення Єврокомісії. На першому місці серед цінностей для респондентів у 27 країнах ЄС права людини (37 %), далі в переліку – мир (35 %), демократія (34 %), верховенство закону (22 %), повага до інших культур (17 %), солідарність (15 %), повага до життя людини (14 %), рівність (13 %), особиста свобода (11 %), толерантність (10 %), самовираження (4 %); останнє місце в переліку цінностей посіла релігія, яка виявилася важливою для 3 % опитаних. Щоправда, 5 % респондентів не знали, що відповісти на поставлене запитання чи, можливо, вважали, що європейських цінностей як таких не існує.

Згідно з теорією американського соціолога Рональда Інглхарта всі цінності бувають матеріалістичні (безпека або гроші) і постматеріалістичні (особиста самореалізація, взаємодопомога або благодійність) [8]. На підтвердження цього вважаємо за необхідне навести приклад соціологічного дослідження – Світового дослідження цінностей 2020 в Україні [4]. За Р. Інглхартом, тяжіння людської свідомості до виживання довгий час актуалізувало цінності групової солідарності, традиціоналізм, неприйняття інакшості та підкорення сильним лідерам. Але модернізація, економічний розвиток і безпека, що утвердилися після Другої світової війни, спричинилися до зсуву системи цінностей у бік секулярно-раціональних і цінностей самовираження завдяки зменшенню впливу релігії й авторитарних лідерів, поширенню демократії, толерантності, гендерної рівності тощо. Усе це, своєю чергою, сприяло зростанню економіки та рівня щастя.

Із часів шостої хвилі Світового дослідження цінностей (2011 рік) в Україні відзначено значне зниження доходів населення й міграцію під час війни внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У 2020 році багато українців втратили роботу або частину прибутків через локдаун унаслідок пандемії COVID-19. І все ж, попри всі ці потрясіння, за даними сьомої хвилі (2020 рік) WVS [11], українці почувалися в більшій безпеці, зокрема й фінансово, а також щасливішими, ніж за часів шостої хвилі.

Як свідчать результати, структура фундаментальних цінностей та їх ієрархія змінюються дуже повільно. Для українців, за даними сьомої хвилі (2020 рік) WVS, сім'я за важливістю була й залишається на першому місці: 86,3 % визнали її для себе дуже важливою, ще 13 % – скоріше важливою.

Друге місце традиційно посідає найближче соціальне оточення – друзі та знайомі (34,1 % дали відповідь «дуже важливо», 56 % – «скоріше важливо»). Вільний час як важливий складник життя українці почали називати частіше, порівняно із даними 1990-х років. Найбільш суттєво у 2020 році змінилося сприйняття важливості роботи: дуже важливою її визнали 40,6 %, що менше, ніж у 1999 (61 %), 2006 (44 %), 2008 (57 %) і 2011 (53 %). Ще 40,4 %, за даними останнього опитування, назвали роботу «скоріше важливою». Релігія є важливою для двох третин українців: 23,6 % уважають її «дуже важливою», 43,1 % – «скоріше важливою». Політика в цьому переліку посідає останнє місце: дуже важлива для 8,7 % і скоріше важлива для 22,3 %.

Порівняльний аналіз результатів різних країн – учасниць опитування у 2020 році засвідчив, що важливість інституту сім'ї в більшості з них перевищує 90 % і показник України близький до показників Нідерландів, Литви, Фінляндії й Естонії. За важливістю друзів і знайомих Україна посідає одне з останніх місць поряд із Литвою й Естонією. За важливістю вільного часу Україна так само знаходиться внизу умовного рейтингу, як і Болгарія. Робота для українців значно менш важлива порівняно з іншими країнами Європи. Щодо важливості релігії Україна має близькі результати з Хорватією й Болгарією. Важливість політики в Україні сягає того самого рівня, що й у Греції, Угорщині й Естонії.

Спектр ціннісних орієнтацій позначається й на тому, які саме якості необхідно виховувати у власних дітей. Своєю чергою, відповіді на це запитання дають уявлення про бачення тих якостей особистості, які вважаються важливими для досягнення успіху в житті.

Отже, працелюбність залишається провідною цінністю, хоча на її важливості у 2020 році наголосило менше опитаних, ніж упродовж попередніх хвиль дослідження. Відповідальність назвали 62,5 % респондентів; понад половина (55,1 %) обрали гарні манери. Майже половина українців уважають важливим виховувати в дітей такі якості, як «терпимість та увага до інших людей» (47,9 %), «рішучість, наполегливість» (45,8 %). До 38,9 % зменшилася частка тих, хто вважає за необхідне виховувати ощадливість. Незалежність і слухняність назвали кожний третій з опитаних (відповідно 35 % і 33,1 %). Найменш важливими виявилися

безкорисливість, релігійність і уява, що їх обрали, відповідно, 15,8 %, 14,9 % і 12,1 %.

Толерантність є однією із найважливіших цінностей у більшості європейських країн. В Україні за роки незалежності відбулися потужні зміни у формуванні культури толерантного сприйняття «іншого», хоча рівень нетолерантності досі є відносно високим. Як свідчать дані, за останні два десятиліття суттєво зменшилася частка українців, які не готові сприймати як сусідів людей, які вживають наркотики, алкоголь, гомосексуалів, хворих на ВІЛ. Проте внаслідок впливу соціально-економічних процесів зросло небажання людей мати по сусідству іммігрантів, іноземних працівників, людей, які розмовляють іншою мовою, людей іншої національності та іншої релігії. Також збільшилося негативне сприйняття офіційно не одружених пар, які живуть разом.

На особливу увагу заслуговує зростання частки тих, хто пишається громадянством України. За даними 1996 року, кумулятивно 61 % українців пишалися своїм громадянством (23 % відповіли, що «дуже пишаються», 38 % – «скоріше пишаються»); за даними 2020 року – цей показник становить 82,2 % (34,7 % – «дуже пишаються», 47,5 % – «скоріше, пишаються»).

European Values Study (Європейське вивчення цінностей – EVS, або дослідницький проєкт «Європейські цінності») [www.worldvaluessurvey.org; 9, 130–131; 10] і World Values Survey (Світове опитування щодо цінностей – WVS, або дослідження «Світові цінності») [www.worldvaluessurvey.org; 7; 9, 130–131; 11] – це широкомасштабні, крос-національні, лонгітюдні дослідницькі програми щодо базових людських цінностей, ініційовані наприкінці 70-х років XX століття дослідницькою групою EVSSG (European Values Systems Study Group). Мета дослідження полягала в тому, щоб зрозуміти, які моральні та соціальні цінності є підґрунтям європейських соціальних і політичних інститутів і чинних урядів. На жаль, як ми переконуємося, ці дослідження не мали за мету дослідити трансформацію європейської освітньої аксіології та повернення її в українську освітню практику, що становить тему нашого філософського, а не соціологічного дослідження. Показовим може бути той факт, що питання нашого дослідження висвітлено у WVS з позиції зростання поширеності гендерних стереотипів щодо того, що університетська освіта важливіша для хлопчика,

ніж для дівчинки, з 18 % до 24,5 % [4, с. 15]. Але деякі аспекти, як-от, наприклад, європейські цінності в освіті та їх вплив на формування системи цінностей, висвітлено завдяки дослідженням EVALUE: Європейські цінності в освіті [6]

Проект Erasmus+ KA2 Європейські цінності в освіті (EVALUE) передбачає розробку навчальних матеріалів, які спираються на дані EVS. Їх метою є виховання цінностей завдяки роз'ясненню та спілкуванню. Учасники освітнього процесу мають отримати уявлення про позиціонування себе в розмаїтті думок і дізнатись, які пояснення можна надати як для власних поглядів, так і для поглядів інших. Як ми бачимо, результати, які будуть отримані завдяки цьому проекту, актуальні для даного дослідження, і їх, на нашу думку, можна використати для подальших студій.

Більшість тенденцій свідчать про те, що в українців є власні цінності, спрямовані на розвиток секулярно-раціональних і цінностей самовираження, а також підвищення патріотичних настроїв. Усе це переконує в правильності вибору шляху розвитку – до ЄС. Патріотичні настрої підвищилися в українців особливо під час війни, про що річ йтиметься у третьому розділі.

Отже, ціннісно-культурне поле українського суспільства характеризується суперечливим і дуже повільним відходом від пострадянських орієнтацій у галузях розбудови державного й політичного устрою, економіки, правової системи, формування міжособистісних стосунків тощо.

Україна чітко задекларувала європейський шлях розвитку, однак, як свідчать емпіричні дані 2020 року порівняно з результатами більшості країн ЄС, вітчизняна ціннісно-нормативна система є однією з перешкод на цьому шляху.

На рух до задоволення базових потреб і побудови демократичної держави, а також на поширення секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження вказують такі тенденції (порівнянні з 2011 роком), як зростання частки людей:– що почуваються щасливими із 68 % до 78,3 %; – із гарним здоров'ям (за самооцінкою) із 37 % до 45,4 %. Частка тих, хто за останній рік ніколи не залишався без необхідних ліків або медичної допомоги, зросла із 53 % до 62,5 %.

Людська гідність, свобода, демократія, рівність, повага до прав людини, верховенство права – спільні для українців та європейців цінності. Кампанія «EUКраїна» спрямована на те, щоб повернутися до європейської аксіології через усвідомлення українцями практичного змісту євроінтеграції, її переваг і можливостей.

Отже, аксіологія убирає в себе низку теоретичних знань щодо сенсу цінностей, їх класифікації, функцій, так і розглядає суспільно важливі практичні аспекти – реалізацію цінностей у освітньому процесі, технології імплементації цінностей для різних вікових груп людей, особливості співвідношення різних за своєю природою цінностей (національних, загальнолюдських, соціально-групових) тощо.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що аксіологічний контекст є актуальним предметом наукового дослідження, але водночас хвибує на неоднозначність розуміння її аксіологічної спрямованості. Аксіологічний вимір у наукових дослідженнях має сприяти:

– розвитку й удосконаленню методологічної культури та компетентності дослідників;

– формуванню, розвитку й удосконаленню ціннісної свідомості (ціннісних знань, мотивів, спонукань, ідеалів, орієнтацій, ставлень, настанов, любові й поваги до інших і результатів їхньої діяльності, людського буття й життя взагалі, милосердя й доброти, справедливості й толерантності, почуття власної гідності;

– гуманізації відносин і культури комунікаційної взаємодії й оцінювання її результатів;

– опануванню загальнолюдськими, національними та професійними цінностями [6, с. 53].

Список використаних джерел:

1. Бриндза Вікторія, Савчинський Руслан. Чи ми приречені? Що потрібно знати про цінності українців та їх зміну. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/10/23/227073/>
2. Євробарометр. URL : <https://europa.eu/eurobarometer/screen/homes>
3. Куриленко О. Соціолог Євген Головаха : З проблемою «Росія» нам жити довго Сьогодні. 2017. 12 URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html>

Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці
Ukraine-Turkey, 14-15 жовтня 2023 року

4. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. URL: <https://uaculture.org/wp-content/uploads/2021/01/1.svitove-doslidzhennya-czinnostej.pdf>
5. Ягупов В. В. Аксіологічний вимір європейського освітнього простору та методологічні проблеми українських дослідників у педагогіці. Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції: матер. Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 29-30 травня 2020 р.) / ред. колегія : В.М. Завгородня, А.М. Куліш, та ін. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 51–54.
6. EVALUE: Європейські цінності в освіті. URL: <https://europeanvaluesstudy.eu/education-dissemination-publications/education/>
7. *Human beliefs and values, a cross-cultural source book based on the 1999-2002 values surveys*, R. Inglehart, M. Basanez, J. Diez- Medrano, L. Halman & R. Luijkx Eds. Silgo XXI Editores, Mexico (2004).
8. Inglehart R., Baker W. *Modernization, Cultural Change and the Persistence of traditional values*. *American Sociological Review*. 2000. № 1. P. 19–48.
9. *The Atlas of European Values* / edited by Loek Halman, Ruud Luijkx, and Marga van Zundert, Tilburg University, the Netherlands (2005). URL: <https://europeanvaluesstudy.eu/education-dissemination-publications/education/atlas-of-european-values/>
10. *The European Values Study: a third wave, Source book of the 1999/2000 European Values Study survey*, L. Halman, WORC Tilburg University (2001). URL: <https://www.researchgate.net/publication/254838788> *The European Values Study A Third Wave Sourcebook of the 1999/2000 European Values Study Surveys*
11. *World Values Survey*. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWVL.jsp>